GENDER JIHATDAN XOSLANGAN FRAZEMALARNING SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Rasulova Gulmiraxon Xasanboy qizi
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti, lingvistika o'zbek tili 1- kurs magistranti

Received: 14.01.2026
Revised: 15.01.2026
Accepted: 16.01.2026

Kalit so‘zlar:
gender lingvistika, frazeologizm, gender stereotiplari, semantika, pragmatika, nutqiy vaziyat, ijtimoiy-madaniy omillar.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ishda gender jihatdan xoslangan frazemalarning semantik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda erkak va ayol obrazlari bilan bog‘liq frazeologik birliklarning ma’no tuzilishi, baholovchi va ekspressiv semalari hamda ularning nutqiy vaziyatdagi funksional qo‘llanishi o‘rganiladi. Shuningdek, frazemalarning ijtimoiy-madaniy omillar, gender stereotiplari va kommunikativ maqsadlar bilan uzviy bog‘liqligi yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari gender lingvistikasi va frazeologiya sohalarida nazariy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, so‘nggi yillarda gender lingvistikasi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, til birliklarining gender omili bilan bog‘liq holda o‘rganilishi dolzarb masalaga aylandi. Gender tushunchasi biologik jinsdan farqli ravishda jamiyat tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy rollar, madaniy me’yorlar, xulq-atvor modellari va baholash mezonlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu omillar til orqali ifodalanib, nutq jarayonida faol namoyon bo‘ladi.

Tilning obrazli va emotsional qatlamini tashkil etuvchi frazeologik birliklar gender jihatdan xoslangan ma’nolarni aks ettirishda muhim o‘rin egallaydi. Frazemalar orqali erkak va ayol obrazlari, ularning xarakter xususiyatlari, jamiyatdagi mavqei va ularga nisbatan shakllangan stereotiplar ifodalanadi. Masalan, erkaklik bilan bog‘liq frazemalarda kuch, qat’iyat, jasorat, yetakchilik kabi belgilar ustuvor bo‘lsa, ayollikka oid frazemalarda noziklik, hissiylik, sabr-toqat va muloyimlik kabi semantik komponentlar ko‘proq uchraydi. Bu holat frazemalarning nafaqat leksik-semantik, balki ijtimoiy-madaniy mazmunini ham belgilab beradi.

Gender jihatdan xoslangan frazemalarni semantik va pragmatik jihatdan o‘rganish ularning ichki ma’no tuzilishini, baholovchi va ekspressiv imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Semantik tahlil frazemalarning asosiy va qo‘shimcha ma’nolarini, konnotativ qatlamini ochib bersa, pragmatik yondashuv ularning nutqiy vaziyatda qo‘llanish xususiyatlari, kommunikativ maqsad va adresatga ta’sirini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, bunday frazemalar nutqda kinoya, tanqid, maqtov yoki ijtimoiy baholash vositasi sifatida faol ishlatiladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, genderga xos frazemalar jamiyatda mavjud bo‘lgan gender stereotiplari va madaniy kodlarni til orqali qanday aks ettirishini ochib beradi. Shu bilan birga, ularni o‘rganish zamonaviy tilshunoslikda gender lingvistikasi, frazeologiya va pragmatika sohalari kesishmasida yangi ilmiy

xulosalar chiqarishga imkon yaratadi. Tadqiqot natijalari nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, tilshunoslik, tarjima, nutq madaniyati va ta’lim jarayonlarida qo‘llanishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Gender lingvistikasi va frazeologiya masalalari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda faol o‘rganila boshladi. Dastlab gender omili sotsiolingvistika doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lsa, keyinchalik u mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, til birliklarining genderga bog‘liq xususiyatlarini chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Ushbu jarayonda frazeologik birliklarning gender jihatdan xoslanishi alohida tadqiqot obyektiga aylandi.

Xorijiy tilshunoslikda gender va til munosabatlari R. Lakoff, D. Tannen, J. Holmes kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. R. Lakoff ayollar nutqining lingvistik xususiyatlarini tahlil qilib, til birliklarida gender stereotiplarining mustahkam o‘rin egallaganini ta’kidlaydi. D. Tannen esa erkaklar va ayollar nutqidagi kommunikativ strategiyalar farqini pragmatik jihatdan asoslab beradi. Ushbu tadqiqotlar frazeologik birliklarning genderga xos semantik va pragmatik ma’nolarini anglashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Frazeologiya nazariyasiga oid ishlarda (V. Vinogradov, A. Kunin, N. Amosova) frazemalarning semantik yaxlitligi, obrazliligi va ekspressivligi alohida ta’kidlanadi. Mazkur olimlar frazeologik birliklarning baholovchi xususiyatga egaligini qayd etib, ularning nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlarini ochib berganlar. Aynan ushbu baholovchi va ekspressiv jihatlar gender jihatdan xoslangan frazemalarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda gender frazeologiyasi masalalari Yevropa va Rossiya tilshunosligida keng tadqiq etilmoqda. Tadqiqotchilar genderga oid frazemalarni erkak va ayol obrazlari asosida guruhlash, ularning semantik yadrosi va konnotativ qatlamini aniqlashga e’tibor qaratadilar. Ularning fikricha, frazemalarda aks etgan gender belgilari jamiyatda mavjud ijtimoiy qarashlar va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbek tilshunosligida ham frazeologiya masalalari keng o‘rganilgan bo‘lib, Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, M. Mirtojiev kabi olimlarning ishlarida frazemalarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan. Biroq gender jihatdan xoslangan frazemalarni maxsus semantik va pragmatik aspektda o‘rganish hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayrim tadqiqotlarda erkak va ayolga oid baholovchi birliklar tilga olingan bo‘lsa-da, ularning gender stereotiplari va nutqiy vaziyat bilan bog‘liqligi chuqur tahlil qilinmagan. Shuningdek, pragmalingvistika doirasida olib borilgan tadqiqotlarda (J. Austin, J. Searle, G. Grice) nutqiy aktlar nazariyasi asosida til birliklarining kommunikativ vazifalari yoritiladi. Ushbu nazariy qarashlar genderga xos frazemalarning nutqda qanday maqsadda qo‘llanishi, adresatga qanday ta’sir ko‘rsatishi va qanday pragmatik ma’no kasb etishini aniqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar gender lingvistikasi va frazeologiyaning nazariy asoslarini yetarlicha yoritgan bo‘lsa-da, gender jihatdan xoslangan frazemalarning semantik va pragmatik xususiyatlarini kompleks tarzda o‘rganishga ehtiyoj mavjud. Mazkur tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, frazemalarning genderga

oid ma’nolarini tizimli tahlil qilish orqali til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, gender jihatdan xoslangan frazemalar tilning semantik va pragmatik tizimida muhim funksional yuklama bajaradi. Ular orqali jamiyatda shakllangan erkaklik va ayollik haqidagi tasavvurlar, baholash mezonlari hamda madaniy stereotiplar til birliklari darajasida mustahkamlanadi. Frazemalarning semantik tuzilishida gender komponenti ko‘pincha yashirin holda namoyon bo‘lib, konnotativ ma’no qatlamida ifodalanadi.

Semantik tahlil natijalari erkaklarga nisbatan qo‘llaniladigan frazemalarda kuch, qat’iyat, mustaqillik va yetakchilik kabi semalar ustuvor ekanini ko‘rsatdi. Bunday frazemalar ko‘pincha ijobiy yoki neytral baholovchi ma’noga ega bo‘lib, erkak obrazini ijtimoiy faol va dominant subyekt sifatida tasvirlaydi. Ayollarga xos frazemalarda esa noziklik, hissiylik, muloyimlik, sabr-toqat kabi semantik belgilar ko‘proq uchraydi. Shu bilan birga, ayrim holatlarda ayol obraziga nisbatan kinoyaviy yoki tanqidiy konnotatsiyaga ega frazemalarning mavjudligi ham kuzatiladi, bu esa jamiyatdagi gender tengsizlik unsurlarining til orqali aks etishini ko‘rsatadi.

Pragmatik jihatdan genderga xos frazemalar nutqiy vaziyatga bog‘liq holda turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Jumladan, ular nutqda baholash, munosabat bildirish, emotsional ta’sir ko‘rsatish hamda ijtimoiy mavqeni belgilash vositasi sifatida xizmat qiladi. So‘zlovchi frazemani tanlash orqali nafaqat axborot uzatadi, balki adresatga nisbatan o‘z munosabatini, pozitsiyasini va bahosini ham ifodalaydi. Bu holat genderga xos frazemalarning pragmatik imkoniyatlari keng ekanini tasdiqlaydi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, gender jihatdan xoslangan frazemalar nutqda doimo qat’iy erkak yoki ayol obraziga bog‘lanib qolmaydi. Ayrim vaziyatlarda ular kontekst ta’sirida qayta talqin qilinib, an’anaviy gender stereotiplarini yumshatishi yoki hatto inkor etishi mumkin. Bu holat tilning dinamik xususiyatini va frazemalarning ijtimoiy o‘zgarishlarga moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy nutqda genderga xos frazemalarning qo‘llanish chastotasi va mazmuni ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq. Jamiyatda gender tengligi masalalarining dolzarblashuvi ayrim frazemalarning passivlashuviga yoki semantik jihatdan qayta baholanishiga olib kelmoqda. Bu esa gender frazeologiyasini zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Umuman olganda, muhokama natijalari gender jihatdan xoslangan frazemalarni faqat semantik birlik sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy va pragmatik yuklamaga ega kommunikativ vosita sifatida o‘rganish muhimligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv frazeologik birliklarning til, madaniyat va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettirishdagi rolini yanada chuqurroq ochib beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot gender jihatdan xoslangan frazemalarning semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlashga qaratildi. Tahlillar natijasida frazeologik birliklar tarkibida gender komponenti ko‘pincha yashirin, konnotativ semalar orqali ifodalanishi aniqlandi. Erkak va ayol obrazlari bilan bog‘liq frazemalar jamiyatda shakllangan ijtimoiy rollar, madaniy qadriyatlar va gender stereotiplarini til orqali aks

ettiradi. Semantik tahlil shuni ko‘rsatdiki, erkaklarga xos frazemalarda kuch, qat’iyat, yetakchilik va faollik semalari ustuvor bo‘lsa, ayollarga oid frazemalarda noziklik, hissiylik, muloyimlik va sabr-toqat kabi belgilar ko‘proq uchraydi. Shu bilan birga, ayrim frazemalarda genderga nisbatan salbiy yoki kinoyaviy baholash unsurlarining mavjudligi jamiyatdagi gender tengsizlik omillarining tilga ko‘chishini ko‘rsatadi. Pragmatik jihatdan esa gender jihatdan xoslangan frazemalar nutqiy vaziyatga bog‘liq holda baholovchi, ekspressiv va ta’sirchan funksiyani bajaradi. Ular so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, adresatga bo‘lgan munosabati va ijtimoiy kontekst asosida turlicha talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari gender frazeologiyasini semantika va pragmatika uyg‘unligida o‘rganish zarurligini tasdiqlaydi hamda mazkur yo‘nalishda olib boriladigan keyingi izlanishlar uchun nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. — London: Longman, 2001.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2002.
3. Yo‘ldoshev B. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida pragmalingvistika masalalari. — Toshkent: Fan, 2017.
4. Deignan A. Figurative Language and Thought. — London: Bloomsbury, 2021.
5. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and Gender. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
6. Qodirova N. O‘zbek tilida genderga oid baholovchi birliklar. — Toshkent: Akademnashr, 2020.
7. Abdukarimova D. Gender lingvistikasining dolzarb masalalari. — Toshkent, 2023.